

Договори

в сімейному праві України

О. В. Михальнюк

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються проблеми договірної регуляції сімейних відносин на сучасному етапі. Визначено правову природу та особливості договорів в сімейному праві України. Значну увагу приділено питанням класифікації сімейно-правових договорів та їх відмежування від суміжних конструкцій в сімейному праві України.

Ключові слова: сімейне право, договірне регулювання сімейних відносин, сімейно-правовий договір.

В статье рассматриваются проблемы договорного регулирования семейных отношений на современном этапе. Определено правовую природу и особенности договоров в семейном праве Украины. Внимание уделено вопросам классификации семейно-правовых договоров и их разграничения со смежными конструкциями в семейном праве Украины.

Ключевые слова: семейное право, договорное регулирование семейных отношений, семейно-правовой договор.

In the article are presented modern problems of contract regulation of family relations.

There is determined legal nature and specifics of the contracts in family law of Ukraine. The main attention is paid to the issues of classification of family-law contracts and their separation from similar documents in the family law of Ukraine.

Keywords: family law, contract regulation of family relations, family law contract.

У сучасних умовах роль договору в приватній сфері значно посилюється. Із прийняттям Цивільного кодексу України 2003 року (далі – ЦК України) істотно змінилась роль договору у співвідношенні зовнішнього (державного) і внутрішнього регулювання (саморегулювання) шляхом посилення засобів договірної регулювання. Яскравим підтвердженням цьому слугує ст. 6 ЦК України, якою прямо закріплюється самостійна праворегулююча роль договору; і, більше того, сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд у відповідності до ч. 3 ст. 6 ЦК України. Це дало змогу окремим авторам висунути тезу про те, що в договірній сфері закон відсувається на друге місце, а перевага віддається договору. Зокрема, С. О. Погрібний відзначає, що законодавець на сьогодні заклав принципово нову парадигму цивільно-правового договору. Договір розглядається чинним ЦК України як регулятор не лише тих відносин, які не врегульовані самим Кодексом, а й як спосіб заміни учасниками цивільних відносин державного регулювання саморегулюванням [10, с. 189-190].

За таких обставин закономірною є сучасна тенденція до перебудови врегулювання відносин у найприватнішій сфері життя суспільства – всередині сім'ї – на договірних засадах самими її членами, без втручання будь-яких публічних органів та держави.

Варто також відзначити, що в умовах сьогодення учасники сімейних правовідносин все частіше звертаються до саморегулювання внутрісімейних правовідносин на договірних засадах. Використання договірної конструкції дозволяє врахувати численні потреби людей і різноманітні обставини, які впли-

вають на життя конкретної сім'ї. Тільки шляхом укладення, зміни чи розірвання договорів можна найкращим чином врахувати інтереси кожної родини. Легальне ж регулювання відносин у сімейній сфері не завжди об'єктивно може врахувати різноманіття людських інтересів та життєвих обставин. Водночас, враховуючи недостатню регламентацію цього питання на законодавчому рівні, відсутність в Україні практичного досвіду при укладенні сімейно-правових договорів, більшість практичних питань не віднаходять свого належного вирішення.

На сьогодні в Україні відсутні також і теоретичні дослідження вищезазначених питань договірної регулювання сімейних відносин. У кандидатських дисертаціях Л. В. Липець «Врегулювання шлюбних та подібних відносин законом та договором» (К., 2009) [5, с. 16] та О. В. Некрасової «Застосування цивільного законодавства до сімейних відносин» (К., 2008) розглянуті лише деякі аспекти договору в сімейному праві України [9, с. 5-6].

Усе вищесказане зумовлює потребу всебічного та комплексного дослідження договору в сімейному праві України, визначення його правової природи та характерних особливостей, а також здійснення класифікації сімейно-правових договорів та відмежування їх від суміжних конструкцій в сімейному праві України.

Необхідно зазначити, що врегулювання сімейних відносин на договірних засадах в умовах сьогодення є одним із принципів сімейного законодавства та важливих характеристик методу сімейно-правового регулювання. Ця незаперечна істина вперше дістала пряме законодавче закріплення у ст. ст. 7 та 9 Сімейного кодексу України (далі – СК України), а також в інших статтях СК

України у вигляді поіменованих договірних конструкцій.

Такий законодавчий підхід став підґрунтям впровадження нового терміна «сімейний» договір для позначення однорідної групи договорів у сфері сімейних правовідносин [2, с. 253]. У новітніх підручниках з сімейного права з'явилися підрозділи щодо договірного сімейного права, договору як джерела сімейного права, а також параграфи, присвячені окремим видам договорів, передбачених СК України [1; 3; 8]. Навіть побіжного аналізу питання договірного регулювання сімейних правовідносин достатньо для того, щоб помітити, що вживанням різнопланових термінів «договори в сімейному праві», «сімейно-правові договори», «сімейно-правові домовленості» тощо є неоднозначним і потребує єдиного підходу і розуміння.

На наш погляд, поняття «сімейно-правові договори» та «договори в сімейному праві» не є тотожними. Останнє поняття є ширшим та включає, крім сімейно-правових, також і інші договори, передбачені сімейним законодавством. Таким чином, сімейні договори необхідно відмежовувати від інших договорів в сімейному праві. Крім того, необхідно розмежовувати поняття «сімейно-правові договори» та «сімейно-правові домовленості».

Сімейно-правовий договір є приватно-правовим актом, що укладається з метою врегулювання сімейних відносин між членами сім'ї.

Суб'єктами – учасниками договірного регулювання сімейних відносин виступають виключно фізичні особи, які наділені такою особливою характеристикою, як родинний або сімейний стан. Про безпосередній вплив родинного стану на правовий статус особи як учасника цивільних правовідносин традиційно наголошувалося як у дореволюційній

цивільстичній літературі [7, с. 120-126], так і в сучасних підручниках з цивільного права України [15, с. 259-260].

Слід відмітити, що договірне регулювання сімейних відносин безпосередньо залежить від родинного (сімейного) статусу фізичної особи як суб'єкта приватного права. Іншими словами, лише в тому разі, коли особа наділена такою особливою властивістю, як родинний (сімейний) стан, вона управнена укладати відповідні сімейно-правові договори.

Сімейно-правові договори можуть укладатися між фізичними особами, що пов'язані відносинами шлюбу, родинності, усиновлення чи іншими відносинами, що виникають із факту створення сім'ї на інших правових підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Відповідно до частин 1-3 статті 2 та частини 1 статті 9 СК України сімейно-правові договори можуть укладатися між дружиною та чоловіком; матір'ю та батьком дитини; матір'ю та/або батьком і дитиною; іншими членами сім'ї та родичами, відносини між якими врегульовані СК України (дідом/бабою та онуком/онучкою; прадідом/прабабою та правнуком/правнучкою; рідними братами і сестрами; усиновлювачами та усиновленими; мачухою/вітчимом та падчеркою/пасинком; особами, що проживають однією сім'єю тощо). Крім того, враховуючи зміст ч. 2 ст. 9 та ч. 4 ст. 2 СК України, необхідно визнати, що правом укладати договори в сімейній сфері наділені інші родичі за походженням, відносини між якими не врегульовані СК України (двоюрідні брати та сестри; троюрідні брати та сестри і т. д.; тітка/дядько та племінник/племінниця).

Незважаючи на відсутність прямої вказівки закону, на наш погляд, суб'єктами договірного регулювання сімейних

відносин можуть виступати також особи, що не перебувають у безпосередніх родинних або шлюбних зв'язках та не проживають однією сім'єю, проте пов'язані відносинами свояцтва, опіки чи піклування, влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування в сім'ю, а саме: зять та тесть/теща; невістка та свекор/свекруха; опікуни/піклувальники та діти, над якими встановлено опіку/піклування; діти та особи, в сім'ї яких вони виховуються/виховувалися (прийомні батьки та діти тощо). Така позиція цілком узгоджується з принципом договірного регулювання сімейних відносин, який закріплено у ч. 2 ст. 7 СК України.

Продовжуючи характеризувати сімейні договори, варто звернути увагу на те, що сімейно-правовий договір завжди є правомірною вольовою дією (правочином) суб'єктів сімейного права, що спрямований на набуття, зміну або припинення майнових та/або особистих немайнових сімейних прав та обов'язків.

Характерною ознакою сімейно-правових договорів є також особлива мета – саморегулювання відносин, зазначених на шлюбі, родинності, усиновленні, а також відносин, що виникають з факту створення сім'ї на інших правових підставах.

Ще однією особливістю сімейно-правових договорів є те, що вони мають особисто-довірчий характер, тобто права та обов'язки, з приводу яких укладається договір, не можуть здійснюватися третіми особами в силу особливих сімейно-правових зв'язків між учасниками сімейно-правових відносин. Виходячи з такої характеристики, варто наголосити на неможливості застосування при регулюванні правовідносин у сімейній сфері ряду цивільно-правових інструментів, а саме: а) заміни осіб в сімейно-правових договорах; б) виконан-

ня зобов'язання третіми особами; в) переадресації та передоручення виконання тощо.

У Сімейному кодексі України передбачена можливість укладення поіменованих сімейно-правових договорів, предметом регулювання яких є такі види сімейних відносин:

а) визначення правового режиму наявного майна подружжя (фактичного подружжя), а саме: об'єднання, поділ (виділ), встановлення порядку користування спільним та роздільним майном тощо;

б) утримання одним із подружжя іншого, а також щодо утримання батьками дітей;

в) виховання батьками дітей, в тому числі визначення місця проживання дітей;

г) визначення правового режиму наявного та майбутнього майна подружжя, встановлення порядку користування ним, визначення умов та порядку утримання майбутніх дітей.

До договорів, що тягнуть за собою виникнення договірного режиму майна подружжя, слід віднести:

1) договір про відчуження одним із подружжя на користь другого з подружжя своєї частки у праві спільної сумісної власності (ч. 2 ст. 64 СК України);

2) договір про порядок користування спільним та роздільним майном подружжя (ст. 66 СК України);

3) договір про поділ спільного майна подружжя (ст. 69 СК України);

4) договір про виділ частки нерухомого майна одного з подружжя зі складу усього майна (ч. 2 ст. 69 СК України).

СК України містить п'ять видів договорів, які пов'язані з утриманням:

1) договір подружжя про надання утримання (ст. 78 СК України);

2) договір подружжя про припинення права на аліменти у зв'язку з набут-

тям права власності на нерухомість або одержанням одноразової грошової виплати (ст. 89 СК України);

3) договір про сплату аліментів на дитину (ст. 189 СК України);

4) договір про припинення права на аліменти на дитину у зв'язку з набуттям права власності на нерухоме майно (ст. 190 СК України);

5) договір дружини та чоловіка, що укладається при розірванні шлюбу, про те, яку матеріальну участь у забезпеченні життя їхніх дітей братиме той з батьків, хто буде проживати окремо (ч. 2 ст. 109 СК України).

Групу договорів батьків про виховання дітей складають:

1) договір щодо здійснення батьками батьківських прав та виконання обов'язків (ч. 4 ст. 157 СК);

2) договір дружини та чоловіка, що укладається при розірванні шлюбу, про те, з ким із них після розірвання шлюбу будуть проживати діти, яку немайнову участь у забезпеченні їхнього життя братиме той з батьків, хто буде проживати окремо (ч. 1 ст. 109 СК України).

Особливе місце в системі сімейно-правових договорів займає шлюбний договір (ст. 92-103 СК), що обумовлено його комплексним характером. Шлюбний договір може включати умови, які, по суті, складають зміст окремих видів договорів, названих вище. Так, сторони можуть включити в шлюбний договір умови щодо правового режиму їх майна, умови про надання взаємного утримання, умови, що стосуються утримання дитини.

Слід зауважити, що наведений перелік сімейно-правових договорів не є вичерпним. Як впливає із ст. 9 СК України, членам сім'ї та родичам не заборонено укладати інші непоіменовані договори, спрямовані на врегулювання сі-

мейних відносин між ними, якщо ці договори не суперечитимуть імперативним (обов'язковим) нормам СК України та інших законів, а також моральним засадам суспільства. Як слушно зауважує З. В. Ромовська, не буде жодних перешкод для визнання правозгідним договору між дядьком і племінником, за яким дядько зобов'язаний утримувати племінника протягом навчання, а останній в майбутньому буде зобов'язаний надавати матеріальну допомогу дядькові у разі його непрацездатності [13, с. 27].

Як уже було зазначено, у сімейному законодавстві поіменовані договори, які, на нашу думку, не можна віднести до сімейно-правових. Йдеться про правочини, що опосередковують відносини з передачі дітей в сім'ї на виховання, а саме: договір про патронат, договір про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї та договір про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу. Всі ці договори мають певні спільні риси, що відображають їх публічно-правову природу:

– однією із сторін завжди виступає орган державної влади – районна, районна у м. Києві та Севастополі держадміністрація або виконавчий комітет міської ради;

– сторони перебувають у відносинах субординації – відповідний орган державної влади виконує контролюючу функцію по відношенні до сторони, яка бере дитину у сім'ю на виховання;

– укладаються такі договори на підставі прийнятого рішення про влаштування дитини в сім'ю та виключно на умовах, визначених законом, і закріплених на імперативних засадах у формі типових договорів [10, 11]. Ці договори отримали назву «квазісімейні» [4, с. 208].

Окремо слід зупинитися на договорі про сурогатне материнство. З на-

шої точки зору, його теж не слід відносити до сімейних договорів. Договір про сурогатне материнство є цивільно-правовим правочином, укладеним за вільним волевиявленням юридично рівних і майново самостійних учасників цивільно-правових відносин, спрямованим на виникнення цивільних прав та обов'язків, з урахуванням особливостей, які випливають із сутності породжуваних цим правочином правовідносин. Передбачений договором про сурогатне материнство обов'язок сурогатної матері виносити та народити дитину і в подальшому передати її генетичним батькам можна розглядати як надання своєрідної послуги, за яку сурогатна матір одержує винагороду. У зв'язку з цим, на думку Р. А. Майданіка, до договору про сурогатне материнство підлягають застосуванню положення гл. 63 ЦК України «Послуги. Загальні положення» (ст. ст. 901-907), якщо інше не впливає із сутності цього правочину [6, с. 219].

Варто також звернути увагу ще і на наступний момент. У відповідності до ст. 64 СК України дружині та чоловіку надано право на укладення між собою усіх договорів, які не заборонені законом, як щодо майна, що є їхньою особистою приватною власністю, так і щодо майна, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Незважаючи на відсутність прямої вказівки, таким правом мають бути наділені не лише дружина та чоловік, а й інші члени сім'ї та родичі. Йдеться про договори купівлі-продажу, дарування, міни, довічного утримання (догляду), спадковий договір між подружжям, батьками та дітьми тощо. Вказані види договорів, на наш погляд, також не є сімейно-правовими. Вони мають цивільно-правову природу, незважаючи на спеціальний (сімейний) суб'єктний склад.

Від договорів у сімейному праві слід відмежовувати т. зв. сімейно-правові домовленості. Вказаний термін має пряме законодавче закріплення у ст. ст. 7 та 9 СК України, коли йдеться про регулювання сімейних відносин за домовленістю (договором) сторін. На думку розробника СК України З. В. Ромовської, для вживання у назві і в тексті цієї статті слів «домовленість» та «договір» є достатньо підстав. Таке розмежування зумовлено бажанням відділити щоденні сімейні домовленості (які продукти харчування купити, що приготувати на вечерю, дозволити чи заборонити дитині відвідувати небезпечне видовище тощо) від небуденних, серйозних договорів, потреба укладення яких виникає не щодня [14, с. 38]. Домовленості можуть бути нематеріального і матеріального характеру, наприклад, про ім'я дитини, про місце її літнього відпочинку тощо.

Варто також звернути увагу на те, що про домовленості йшлося у радянських сімейних кодексах навіть у той час, коли укладення договорів у сімейній сфері не допускалося. У Сімейному кодексі 1926 р. було кілька артикулів, які дозволяли матері та батькові дитини «порозумітися» щодо конкретних питань сімейних відносин. Так, в статті 23 цього Кодексу було записано, що «всіх заходів вживають батьки за спільним порозумінням», а у арт. 26 – батьки, які не проживали спільно, «мали порозумітися, при кому мають перебувати неповнолітні діти». У Кодексі про шлюб та сім'ю 1969 р. неодноразово вживалися словосполучення «за згодою», «дійти згоди», «досягнення згоди». Тому були підстави вважати, що в окремих випадках, дозволених законом, йшлося фактично про індивідуальне, «локальне», регулювання сімейних відносин.

Здійснене дослідження правової природи договорів є підставою для формулювання таких загальних висновків:

1. На сучасному етапі в Україні варто констатувати зміну сутності легального регулювання відносин у сім'ї за рахунок розширення сфери застосування договорів для регулювання сімейних відносин.

2. Поняття «сімейно-правові договори» та «договори в сімейному праві» не є тотожними. Останнє поняття є ширшим та включає, крім сімейно-правових, також й інші договори, передбачені сімейним законодавством.

Сімейно-правовий договір, на відміну від інших договорів у сімейному праві України, має свої особливості, що полягають у наступному:

а) сімейно-правовий договір є приватноправовим актом, спрямованим на набуття, зміну або припинення майнових та/або особистих немайнових сімейних прав та обов'язків;

б) спеціальний суб'єктний склад, визначений ст. ст. 2 та 9 СК України;

в) безпосередня пов'язаність договірного регулювання сімейних праввідносин із родинним (сімейним) статусом фізичної особи та реалізації її конституційного права на сім'ю;

г) особисто-довірчий характер відносин, що регулюються сімейно-правовим договором;

г) при використанні договору у сімейній сфері суб'єкти переслідують особливу мету – саморегулювання відносин, заснованих на шлюбі, родинності, усиновленні, а також відносин, що виникають з факту створення сім'ї на інших правових підставах.

3. За предметом регулювання усі сімейно-правові договори, поіменовані у СК України, можна класифікувати на чотири основні групи:

а) договори про встановлення договірного режиму майна подружжя;

б) аліментні договори;

в) договори про виховання дітей;

г) шлюбні договори.

Як випливає із змісту статті 9 СК України, членам сім'ї та родичам не заборонено укладати інші непоіменовані договори, спрямовані на врегулювання сімейних відносин між ними, якщо ці договори не суперечать імперативним (обов'язковим) нормам СК України та інших законів, а також моральним заходам суспільства.

4. Не є сімейно-правовими договори, що опосередковують відносини з передачею дітей у сім'ю на виховання, а саме: договір про патронат, договір про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї та договір про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу, а також договори сурогатного материнства. Для позначення вказаної групи правочинів варто запровадити термін «квазісімейні договори».

5. Не є сімейно-правовими також договори купівлі-продажу, дарування, міни, довічного утримання (догляду), спадкові договори тощо, що укладаються між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї та родичами. Вони мають цивільно-правову природу, незважаючи на спеціальний (сімейний) суб'єктний склад.

6. Від договорів у сімейному праві слід відмежовувати т. зв. сімейно-правові домовленості, що зумовлено бажанням законодавця відділити щоденні сімейні домовленості від небуденних, серйозних договорів, потреба укладення яких виникає не щодня.

Подальші дослідження в галузі договірного регулювання сімейних відносин мають бути спрямовані на створення загальної теорії договору в сімейному праві України, визначення його поняття, функціонального призначення та місця в договірній системі України.

Список використаної літератури

1. *Апопій І. В.* Сімейне право України : навч. посіб. / І. В. Апопій. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 360 с.
2. *Бервено С. М.* Проблеми договірного права України / С. М. Бервено. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 392 с.
3. *Дякович М. М.* Сімейне право України : навч. посіб. / М. М. Дякович. – К. : Правова єдність, 2009. – 512 с.
4. *Жилінкова І. В.* Сфера застосування та класифікації договорів у сучасному сімейному праві / І. В. Жилінкова // Право України. – № 9. – 2012. – С. 206-214.
5. *Липець А. В.* Врегулювання шлюбних та подібних відносин законом та договором : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. – К., 2009. – 18 с.
6. *Майданик Р. А.* Договір про сурогатне материнство за українським правом: питання теорії та практики / Р. А. Майданик // Право України. – № 9. – 2012. – С. 215-225.
7. *Мейер Д. И.* Русское гражданское право / Д. И. Мейер. – М. : Статут, 2003. – 831 с.
8. *Миرونенко В. П.* Сімейне право України : підруч. / В. П. Мироненко, С. А. Пилюпенко. – К. : Правова єдність, 2008. – 477 с.
9. *Некрасова О. В.* Застосування цивільного законодавства до сімейних відносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. – К., 2008. – 18 с.
10. *Погрібний С. О.* Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : дис. ... док. юрид. наук : 12.00.03. – К., 2009. – 412 с.
11. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу» № 564 від 26 квітня 2002 р. № 564 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua
12. Постанова Кабінету Міністрів України № 565 від 26 квітня 2002 р. «Про затвердження Положення про прийомну сім'ю» від 26 квітня 2002 р. № 565 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua
13. *Ромовська З. В.* Сімейний кодекс України : наук.-практ. коментар / З. В. Ромовська. – К. : Правова єдність, 2009. – 432 с.
14. *Ромовська З. В.* Українське сімейне право : підруч. / З. В. Ромовська. – К. : Правова єдність, 2009. – 500 с.
15. Цивільне право України: Загальна частина : підруч. / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 976 с.